

O historicizmu u Zagrebu

U posljednje vrijeme osjeća se pojačani interes za arhitekturu prošlog stoljeća. On se očituje u sve većem broju tekstova koji se djelimice osvrću na to još uvijek kontroverzno razdoblje naše kulturne prošlosti. Nedavno održani simpozij i izložba o arhitektu Hermannu Bollèu,¹ gdje je analizirano njegovo značenje za arhitekturu Zagreba, a posredno i za arhitekturu Hrvatske, samo su naglasili da su mnogi problemi još uvijek otvoreni i da bi trebalo početi težiti prema uobličavanju određenih sintetičkih sudova o tome što razdoblje druge polovice 19. st. u arhitekturi »de facto« znači u povijesti naše arhitekture. Trebalo bi jednom odrediti temeljne vrijednosne okvire, da nam se ne bi dogodilo, a počinje se događati, da u izučavanju onoga što slijedi — moderne i suvremene arhitekture u Hrvatskoj i u Zagrebu — krenemo s različitih polaznih stanovišta, koja se temelje na jednom i jedinstvenom prostornom trenutku prošlosti.

Svjedoci smo da su u posljednje vrijeme u časopisu »Arhitektura«,² koji je bio tematski posvećen arhitekturi u Hrvatskoj između dva rata, među ostalima objavljeni i tekstovi koji zadiru u vrijeme historicizma; jedan je izvod iz veće monografske rasprave o arhitekturi Drage Iblera,³ a drugi je problemski i sintetički, potaknut vjerojatno autorovim vrlo svježim interesom za arhitekturu Huga Ehrlicha.⁴ Obje su rasprave napisali naši istraživači arhitekture, obje govore o tome kako i na koji način arhitekti moderne ili protomoderne hrvatske i zagrebačke arhitekture vuku korijen iz arhitekture 19. st. iz arhitekture historicizma. Međutim, što je arhitektura historicizma značila za razvitak moderne, gdje su osnov-

ni vrijednosni temelji iz kojih se moglo crpiti za budućnost, u čemu je bila vrijednost te arhitekture? Ocjene o tome su, mogli bismo reći, gotovo suprotne. One još uvijek nisu utemeljene na čvrstoj i znanstveno utvrđenoj vrijednosti arhitekture 19. st. — arhitekture historicizma.

Ako su dakle temeljne pretpostavke za taj segment izvora modernih stremljenja, za kvalitetu onoga na čemu su Ibler i drugi rasli, suprotne ili neujednačene, tada, naravno, ni rezultat ne može biti do one mjere objektivan kakav bi već danas mogao biti. Naravno, to su tek elementi onoga što se zbiva. Ta su dva teksta tek ilustracija stanja unutar pojačanog interesa. Stoga mi se čini da bi trebalo polako početi formulirati vrijednosni okvir historicizma, odnosno pokušati dati odnos suvremene znanosti — povijesti umjetnosti i arhitekture — prema ulozi i značenju tog razdoblja u životu grada kao što je Zagreb.

Bez obzira na to što se historicizam u Zagrebu odvija u periferijskoj atmosferi, kao direktni refleks srednjoevropskog izražavanja — veze s Grazom i Bečom, on kao i svaka arhitektura, ako raste unutar određenih društvenih odnosa, mora odražavati ono stanje koje je u određenoj sredini prisutno. U tome Zagreb nije iznimka.

Krenemo li od utvrđivanja činjenica što je do sada o historicizmu rečeno, tada ćemo ustanoviti da već u definicijama historicizma ili historijskih stilova ili eklekticizma ili svih onih naziva pod kojima se može naći ono što nastaje kao arhitektura druge polovice 19. st. nailazimo na određene suprotnosti. Naime, suprotnosti su već u nazivu, a zatim u određivanju pojma, u tome gdje historicizam počinje, a gdje završava, što on znači u arhitekturi i urbanizmu.

Uzmemo li kao podlogu Enciklopediju likovnih umjetnosti,⁵ tada možemo vidjeti da ispravna definicija,⁶ koja kaže da je »historicizam u arhitekturi 19. st. u razdoblju između klasicizma i secesije način građenja imitiranjem historijskih stilova, odnosno primjenom nji-

¹ Simpozij je održan 17. i 18. prosinca 1976. god. u Muzeju grada Zagreba, a izložba je trajala od 17. do 27. 12. 1976. Organizator je bio Institut za povijest umjetnosti u Zagrebu. Prikaz i kritički osvrt dao je Žarko Domljan: *Izložba i simpozij o arhitektu Hermannu Bollèu*, Čovjek i prostor, Zagreb, god. 1977, br. 2 (287), str. 22 i 23.

² God. 1976, br. 156/7.

³ Zeljka Čorak, *Odlomci o genezi modernizma* (iz studije *Drago Ibler i hrvatska arhitektura između dva rata*), Arhitektura, Zagreb, god. 1976, br. 156/7.

⁴ Žarko Domljan, *Hrvatska arhitektura na prijelazu stoljeća*, Arhitektura, Zagreb, god. 1976, br. 156/7.

Žarko Domljan, *Arhitekt Hugo Ehrlich*, Život umjetnosti, Zagreb, god. 1976, br. 24/25.

⁵ ELU, Jugoslavenski leksikografski zavod, Zagreb.

⁶ Dr. Anđela Horvat, *Historicizam*, str. 539.

1 Zagreb, ZGRADA IZ POLOVICE 19. STOLJEĆA U GORNJEM GRADU (ugao Demetrove i Basaričekove ulice)

hovitih konstruktivnih i dekorativnih elemenata», nedovoljno određuje oznaku primjene konstruktivnih i dekorativnih elemenata prošlosti, jer je činjenica da time nismo rekli, možda se nije ni moglo reći, do koje je mjere upotreba konstruktivnih elemenata dekorativna ili obrnuto; znači gdje se počinje osjećati upotreba i primjena novih materijala unutar starih konstruktivnih i dekorativnih elemenata. Dakle, bitan detalj po kojem se praktički historicizam razlikuje od historijskog stila nije u definiciji do kraja izražen.

Tu bi se već moglo i trebalo reći da cilj historicizma nije bilo imitiranje historijskih stilova. To je samo sredstvo pomoću kojeg su arhitekti druge polovice prošlog stoljeća nastojali izraziti svoju prostornu misao. Oni su to pokušavali na više načina. Kreiranjem tzv. čistog stila, odnosno stilskih obilježja i elemenata spoznatih na temelju intenzivnog proučavanja stilova prošlosti; stvarali su tako kreacije koje su bile idealne u smislu stila — kreacije koje je gotovo nemoguće ili vrlo rijetko moguće doživjeti i naći u pravim stilskim razdobljima nastanka i rasta tih stilova, upravo zato što su u razdobljima romanike, gotike, renesanse a i baroka građevine često nastajale postupno, što su tijekom svog života primale određene funkcionalne aplikacije — život ih je modelirao i stvarao na njima ono što zovemo povijes-

nom slojevitošću stila. Dakle taj element rekreacije povijesnog stila na temelju tadašnje spoznaje o tome što je određeni stil htio ili trebao biti jedna je od temeljnih oznaka historicizma.

Druga od njih je kombiniranje — kreiranje pomoću raznih stilskih elemenata stvaranjem određene kombinacije koja je mogla nastati samo u jednoj uvjetno nazvanoj romantičnoj svijesti arhitekta toga razdoblja. Romantičnoj, ako prihvatimo definiciju što ju navodi Lelja Dobronić u svojim raspravama o arhitekturi 19. st. u Zagrebu citirajući austrijskog autora Norberta Wibirala, da je značenje romantičnoga u arhitekturi upravo u svjesnom kombiniranju različitih stilskih elemenata prošlosti.⁷ »Romantičnim« možemo u cjelini smatrati čitav historicizam kao razdoblje okrenuto prošlosti. Stoga nam ta pobliža definicija romantizma može pomoći da strukturiramo sam historicizam u njemu samome.

Ponovimo li da je definicija vremenski odredila historicizam kao vrijeme između klasicizma i secesije, tada zaista možemo unutar historicizma govoriti o različitim historijskim stilovima. Kako su oni kao posebna natuk-

⁷ Lelja Dobronić, *Zaboravljeni zagrebački graditelji*, Muzej grada Zagreba, Zagreb, 1962. god., str. 53. i 99, bilj. 17.

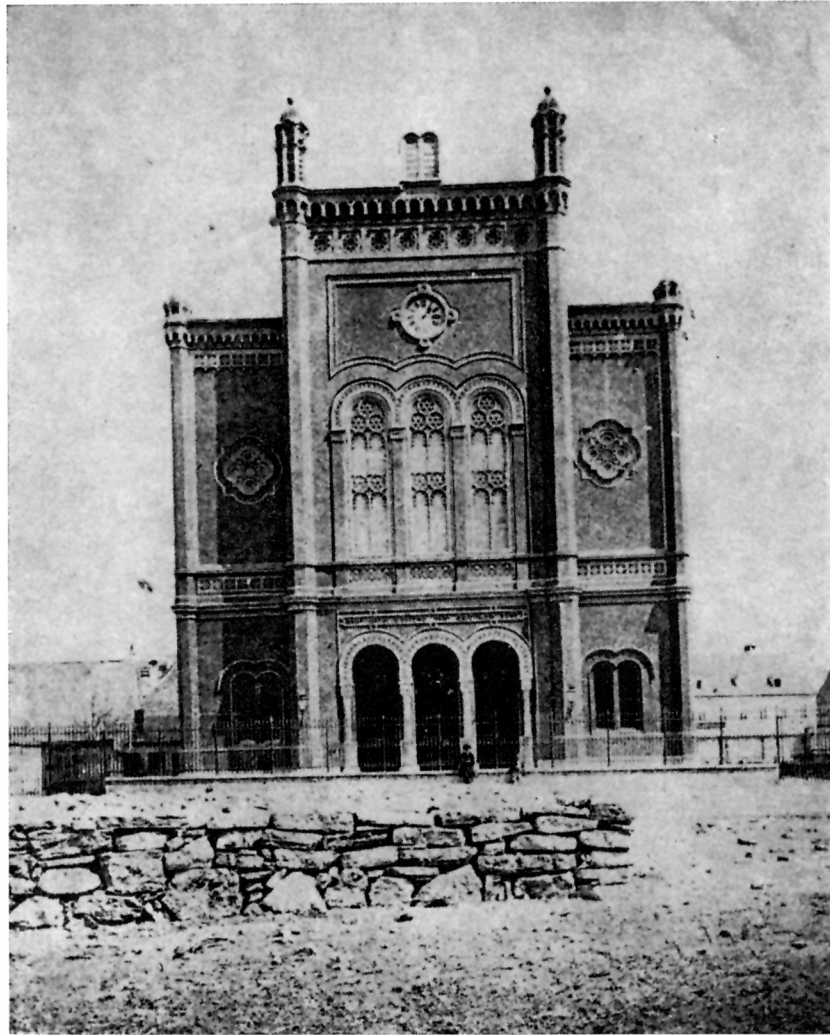
2 Zagreb, MESNIČKA 1

nica i pojam obrađeni u enciklopediji,⁶ zadržimo se i na tom detalju, da bismo historicizam поближе objasnili. Naime, tu smo već znatno bliže našoj konkretnoj zagrebačkoj situaciji, jer u okviru historijskih stilova nailazimo na objašnjenje i vrlo sintetičku obradu tog pojma za područje Hrvatske, gdje se navodi da je to vrijeme obilježeno dvostrukim značenjem. Jednim u odnosu na nove građevine, a drugim u odnosu na stare arhitektonske spomenike. Ne smijemo zaboraviti da se historicizam vjerojatno i rodio na intenzivnom i pojačanom interesu za prošlo, prvenstveno za arhitekturu prošlosti. Naravno da moramo razmišljajući o historicizmu govoriti i o tome kako se on odnosi prema spomenicima prošlosti koji su ga praktički inicirali. U enciklopediji se navodi da je odnos prema gradnji novih objekata obilježen eklekticismom, a odnos prema starima purizmom. I to je djelimice neprecizno, s obzirom na nužnost sažetog izražavanja u enciklopedijskim tekstovima. Naime, eklekticismam je zaista prisutan u gradnji novih objekata, ako ga smatramo osnovnim stanovištem arhitekata kroz praktičnu upotrebu inventara i instrumentarija stilova prošlosti. Međutim, u odnosu prema starim arhitektonskim spomenicima purizam je na stanovit način također vezan uz eklekticismam, jer purizam sam po sebi, ako ga pojednostavnjeno shvatimo kao čišćenje arhitekture od naslaga prošlosti, uvodi i u svoj način mišljenja spoznaju o potrebi obnove, koja već samim tim što korigira izvorni povijesni stil, na način da ga obnavlja u tzv. stilskim elementima čistoga stila, u proces uno-

si element eklekticismam. Čisti je stil praktički prisutan kao fenomen tek u svijesti arhitekta koji ga primjenjuje po svojem nahođenju. Obnova zagrebačke katedrale očiti je primjer purizma, koji je idejno ostvaren eklektičkom metodom čistoga stila.

Nadalje se navodi značajka historicizma u sferi urbanističkog djelovanja i kaže se da on u nas ima negativnu stranu ne samo po tome što bez regulatornog plana ruši stare arhitektonske vrijednosti nego i po tome što u novim četvrtima pojedinih gradova ulice opterećuje pregestom izgradnjom odveć visokih kuća u preuskim ulicama. Ne zaboravimo da je to rečeno za Hrvatsku i da se u cjelini može primijeniti na zagrebačku arhitekturu. Dosta je teško reći da je ta ocjena urbanizma u historicizmu netočna. Ona je nedovoljno precizna, stoga što upravo u historicizmu, u razdoblju druge polovice prošlog stoljeća počinjemo susretati sve češću pojavu regulatornih planova, koji zaista predviđaju uklanjanje stare arhitekture, ali stoga što nisu spoznali njezine vrijednosti i što im ona, iz njihove predodžbe o razvitku grada, u tom trenutku smeta. Njihov interes za vrijednosti čistog stila visoke arhitekture prošlosti nespojiv je s osjećajem za vrijednost autohtono nastale arhitekture, za vrijednost onoga graditeljskoga nasljeđa koje se taložilo u određenom prostoru. Ta neosjetljivost prisutna je više u odnosu na reprezentativnije objekte nego na grad kao cjelinu. Gledamo li Zagreb, vidjet ćemo da historicizam uglavnom ne ruši strukturu Gornjega grada. On ruši tek ono što mu smeta da se Gornji grad poveže s Donjim gradom. Ruši bedeme, gradska vrata; ono što mu po funkciji ne odgovara. Historicizam ne ruši strukturu Kaptola, nego obnova zagrebačke katedrale

⁶ ELU, JLZ, str. 539; Draginja Jurman-Karaman, *Historijski stilovi*, str. 544; dr. Anđela Horvat, podnaslov *Hrvatska unutar natuknice Historijski stilovi*.

3 Zagreb, NEGDAŠNJA SINAGOGA U PRAŠKOJ ULICI

na temelju pretpostavki čistoga stila stvara pročelje i situaciju koja prema mišljenju toga vremena više ne podnosi stari gradski zid ispred sebe. Sama činjenica obnove katedrale posredno je uvjetovala uklanjanje dijela obrambenog zida i kule pred katedralom i praktički devalorizaciju Kaptolskog trga.

No, urbanizam toga vremena koji se širi Donjim gradom od Griča i Kaptola prema jugu ne bi se mogao okarakterizirati da opterećuje grad pregustom gradnjom. Ta pregusta gradnja odveć visokih kuća i u preuskim ulicama postaje stvarnost tek kad historicizma zapravo više nema. Ona se, premda u određenim historicističkim oblicima, ipak javlja tek kad ranokapitalistička svijest o vrijednosti gradskog zemljišta postaje sve jačom, kad jača zemljišna renta, kad se Zagreb širi tako da broj najamnih kuća postaje sve veći i veći. Dakle, u razdoblju kad je historicizam ili na umoru, ili na uzmaku, ili kad je u usporedbi s drugim stilskim strujanjima vremena kao što su secesija, neoklasicizam, pa čak i moderna, već sasvim izgubio bitku. A reći da je historicizam taj koji je rasterom ulica što ga je postavio u regulacijskim planovima uvjetovao tako gustu i visoku gradnju,

bilo bi nepravedno s obzirom na to da je historicizam u odnosu na svoje vrijeme i na svoje potrebe zaista pružio Zagrebu dovoljno široke ulice s dovoljno zelenila i dovoljno vrijednosti, što je ispravno zabilježio Žarko Domljan kad kaže da »time Zagreb dobiva obilježje organiziranoga srednjeevropskoga grada«.⁹

Još je jedna dosta bitna odrednica u definiranju historijskih stilova¹⁰ kad se kaže da se »u to vrijeme javljaju novi društveni oblici koji nameću nove urbanističke i građevinske zadatke, kao što su kazališta, muzeji, kolodvori, tržnice, veletrgovine, tvornice, kasarne, bolnice, sudovi, zatvori, kupališta i sl., i kad arhitekti, ne nalazeći adekvatna rješenja za nove zadatke i sadržaje ponavljaju naučene i viđene stilske oblike koji odgovaraju građanskom parvenijskom društvu«. Ta je ocjena dobrim dijelom točna, no ipak je malo preoštra u odnosu na vrijeme, koje uvijek moramo pažljivo promatrati.

⁹ Ž. Domljan, *Hrvatska arhitektura ...*, op. cit.

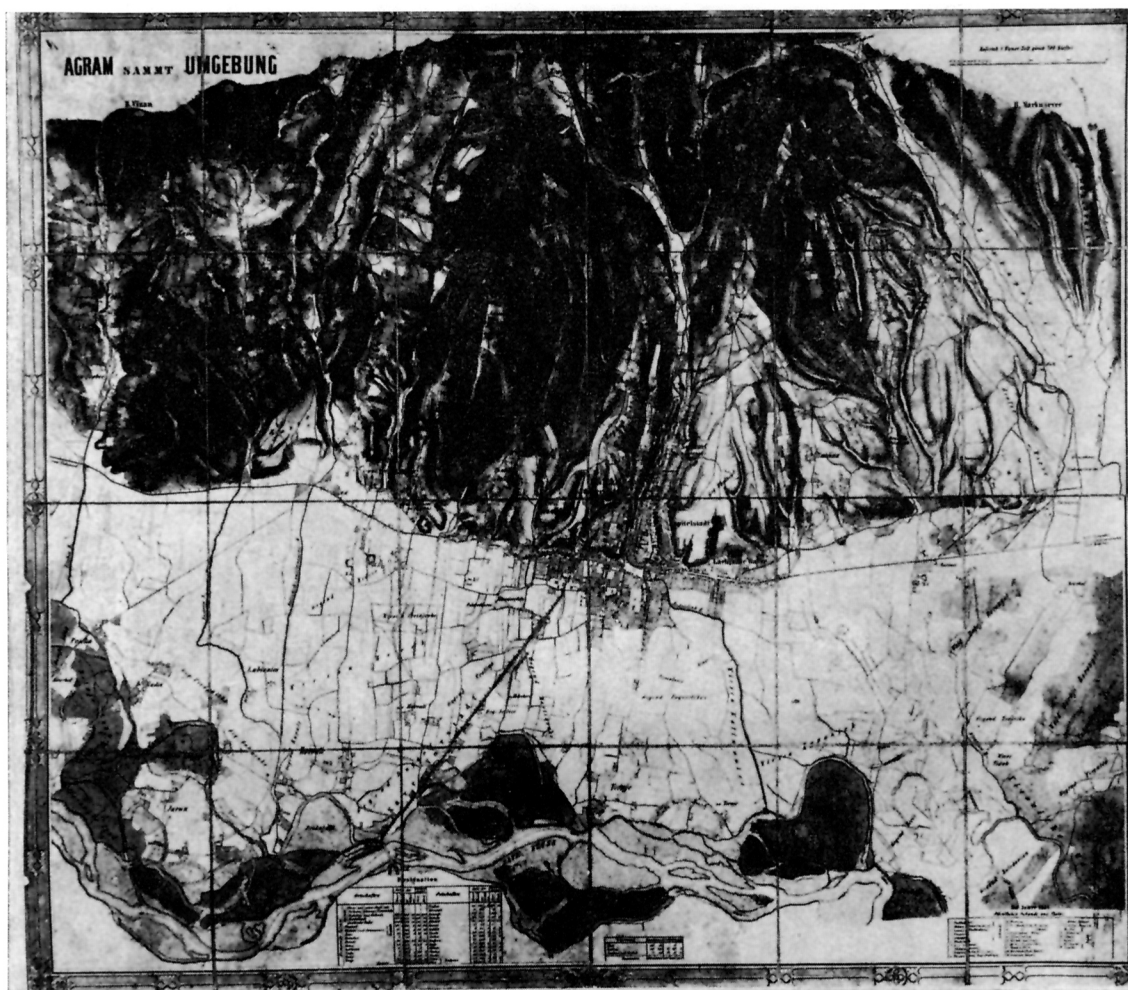
¹⁰ ELU, J LZ, natuknica *Historijski stilovi*, op. cit.

4 Zagreb 1766. (Kneidinger)

Zaista je to bilo građansko parvenijsko društvo i doista je ono imalo svoja traženja i svoje zahtjeve. Međutim, to je vrijeme bilo na stanoviti način i nemoćno da drugačije reagira. Nemoćno stoga što su mu načini izražavanja kroz dekorativne i konstruktivne elemente bili još uvijek takvi da su omogućavali primjenu onog stilskog obilježja na arhitekturi koje je arhitekt želio. Naime, tek prodor betona i armiranog betona krajem stoljeća počinje davati mogućnosti za drugačija razmišljanja. Sigurno je da su arhitekti koji su se našli pred sasvim novim zadacima upravo nevjerovatno brzo bujajućih gradova potražili rješenja u prošlosti. Potražili su ih stoga što nisu znali gdje bi ih drugdje tražili. Nisu to više samo katedrale, jer zaista u to se vrijeme crkve i katedrale mnogo manje grade, već grad traži druge sadržaje i

druga mjesta oko kojih se vrti život. I na tim mjestima društvo traži upravo novi sjaj, raskoš i shvaćanje svoga doba. Arhitekt je, iako bi prema usmjerenju svojeg svjetonazora trebao anticipirati rješenje u prostoru, ipak kao dio društva u kojem je živio uvjetovan tim društvom i njegovim zahtjevima, ukusom i specifičnom težinom. Tek kada se jedan stil, jedan način mišljenja razvije do te mjere da počinje pokazivati svoje nedostatke, tek tada možemo očekivati da se doživljavaju i nalaze praktične i teoretske pretpostavke za njegovo mijenjanje. Znači, historicizam je trebao živjeti i pokazati svoje nedostatke da bi se na njima mogla razviti misao o novome, o onome što je potrebno mijenjati da bi arhitektura ostala i dalje nosilac stvaralačkoga u prostoru i oblikovanju. Jer, ne smijemo zaboraviti da su gradovi ranije

5 SPECIJALKA ZAGREBA I OKOLICE IZ 1853/54. GODINE

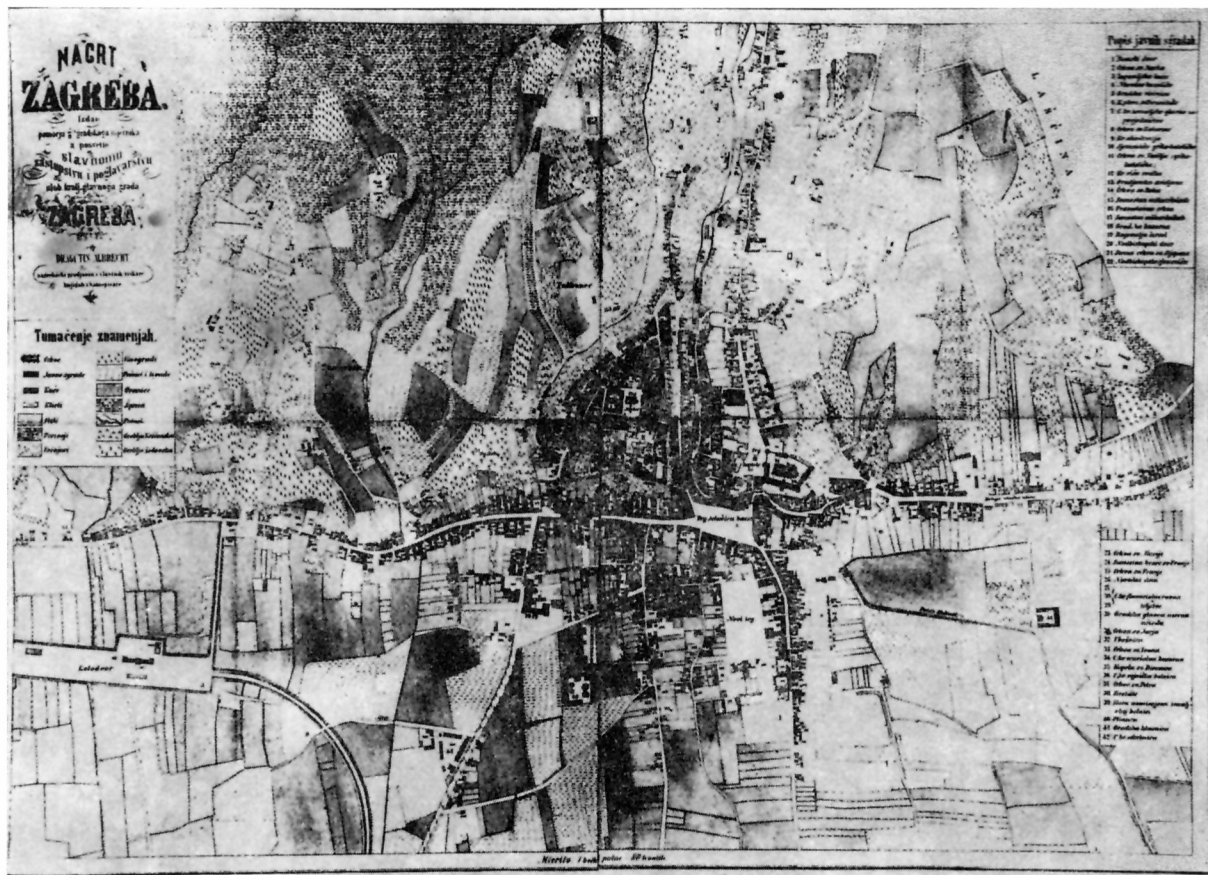
u prošlosti, kolikogod rasli, ipak išli veoma sporim tempom naprijed, dok je to vrijeme intenzivnog rasta industrije značilo i vrijeme veoma intenzivnog rasta grada u cjelini.

Možda se ne bismo smjeli složiti s tvrdnjom da arhitekti ponavljaju naučene i viđene stilske oblike. Oni naprotiv kreiraju, ali na temelju i pomoću naučenih oblika. Mislim da je to potrebno reći, jer stvoriti jednu kazališnu zgradu ili kolodvor ili tržnicu, znači stvarno odgovoriti novoj namjeni koja nema presedana, koja nije nikada ranije bila riješena na takav način. I sada, naravno da će se arhitekt kretati u okviru onoga što je naučio, što je stekao, s čime znade baratati. Tek tada možemo ocijeniti do koje je mjere pojedini domet u prostornom smislu bio uspješan, a gdje arhitekt nije bio dorastao složenosti zadatka. Eto, čini se da bi na tome trebalo početi graditi naš odnos prema historicizmu.

Ako su nam ove opće postavke dale elemenata za početnu analizu pojma historicizma i uporedno s time historijskih stilova, tada moramo pokušati odrediti i vremenske granice tog stilskog razdoblja. Historicizam počinje tamo gdje prestaje klasicizam, odnosno raste na

nemoći klasicizma da riješi sve ono što društvo i grad traže, na nemoći arhitekture koja se u duhu biedermajera stvarala prvenstveno u našim malim sredinama, da počne kreirati grad u punom smislu te riječi; grad u kojemu će razvitak kapitala i industrije biti temeljni pokazatelj napretka. Tu su korijeni historicizma. Jer, klasicizam je svoje već uglavnom bio rekao. To se u nas praktički poklapa s pojavom Bachova apsolutizma i razdobljem koje je nastupilo nakon revolucionarne 1848. god., iako pojavu historicizma, naročito u skulpturi i dijelom u arhitekturi unutrašnjosti zagrebačke katedrale, nalazimo već 30-ih godina 19. st. kad se gradi pjevalište katedrale.¹¹ Nakon nepunih pedeset godina dolazi pojavom secesije do ubrzanog nestajanja historicizma upravo zato što je secesija kao novi cjeloviti stil pokušala riješiti sve one stilske nedostatke koje je pokazivao historicizam, koliko u svojoj slobodi upotrebe elemenata različitih stilova prošlosti toliko i u svojoj ograničenosti da se koristi samo elementima tih stilova.

¹¹ Anđela Horvat, *Neogotički kolos kipovi u Zagrebu 1847. i razmatranja o pojavi historicizma u Zagrebu*, Zbornik *Iz starog i novog Zagreba*, Muzej grada Zagreba, Zagreb, god. 1960, br. II, str. 225.

6 PLAN ZAGREBA IZ 1864. GODINE

I upravo tada, u tim prijelaznim razdobljima — početka prijelaza klasicizma i arhitekture bidermajera u historicizam i onog na kraju, prijelaza historicizma u secesiju — možemo naći dosta zanimljivih paralelizama, situacija gdje uporedo na ulicama grada živi i jedno i drugo oblikovanje, gdje se u istim projektnim biroima paralelno projektiraju zgrade oblikovane historicistički i u duhu secesije.¹²

Zanimljivo je pratiti kako historicizam dolazi u Zagreb i kako stječe afirmaciju. Znajući da je razdoblje od početka 19. st. do 1848. god., bilo obilježeno dvjema temeljnim značajkama: izgradnjom reprezentativnijih stambenih građanskih i plemićkih kuća što su ih gradili u oblicima jednostavnog klasicizma domaći graditelji Bartol Felbinger, Aleksandar Brdarić i dr. i onom vrlo jednostavnom građanskom arhitekturom koju u oblikovanju unutrašnjosti nazivamo bidermajerom, a koju na pročeljima karakterizira jednostavno i glatko zidno platno bez velikih i brojnih dekorativnih elemenata, eventualno sa slijepim polukružnim lukovima iznad prozora u prizemlju, možemo zaključiti da je ono bilo dostatno za vrijeme kad Zagreb polako raste. Pojava neogotike u unutrašnjosti zagrebačke katedrale znači impuls no-

voga, onoga što se u Evropi zbiva, da bi nam uređenje Ilirske dvorane u Draškovićevu domu u Opatičkoj ulici¹³ pokazalo da je romantizam već na vratima. Naravno, romantizam kao mješavina stilova prošlosti, a ne romantičarski zanos za prošlošću izražen u interesu za jedan — čisti stil. No, iako romantizam i taj rani historicizam kao stilovi radikalno kidaju s postojećim oblikovanjem, ipak u nizu stambenih zgrada koje niču u to vrijeme možemo uočiti određenu prijelaznu transformaciju koju obilježava nekoliko osnovnih dekorativnih značajki: čisto i glatko zidno platno pročelja, odsutnost bilo kakve rustike u oblikovanju pojedinih zona, naglašavanje prozorskih okvira i parapetnih zona prozora, raščlanjivanje pročelja tek jednim razdjelnim vijencem između prizemlja i prvog kata i završetak pročelja dekorativnim završnim vijencem koji tada varira neke od neostilskih elemenata slijepih lukova, arkadica ili njihovih modifikacija.

Uporedo s time nailazimo na elemente čistog stila na pojedinim zgradama. Svi ti čisti stilski elementi romanike, gotike ili renesanse upotrijebljeni na pročeljima zgrada uglavnom su aplicirani. Oni nisu izrasli iz karaktere arhitekture, već su jednom bidermajerskom, klasicističkom ili bilo kakvom drugom pročelju koje je moglo postojati i u ranijim razdobljima tek dali sliku i

¹² Poduzeće Hönigsberg i Deutsch je očiti primjer. Prema monografiji Lelje Dobronić, *Zagrebački arhitekti Hönigsberg i Deutsch*, Zagreb, 1965. god. pretiskano iz *Zagrebačke Panoram* br. 7—8, 9—12, 1965. god.

¹³ Ivo Maroević, *O Felbingeru i njegovu vremenu*, *Život umjetnosti*, Zagreb, god. 1974, br. 19/20.

7 ZAGREB 1878. GODINE

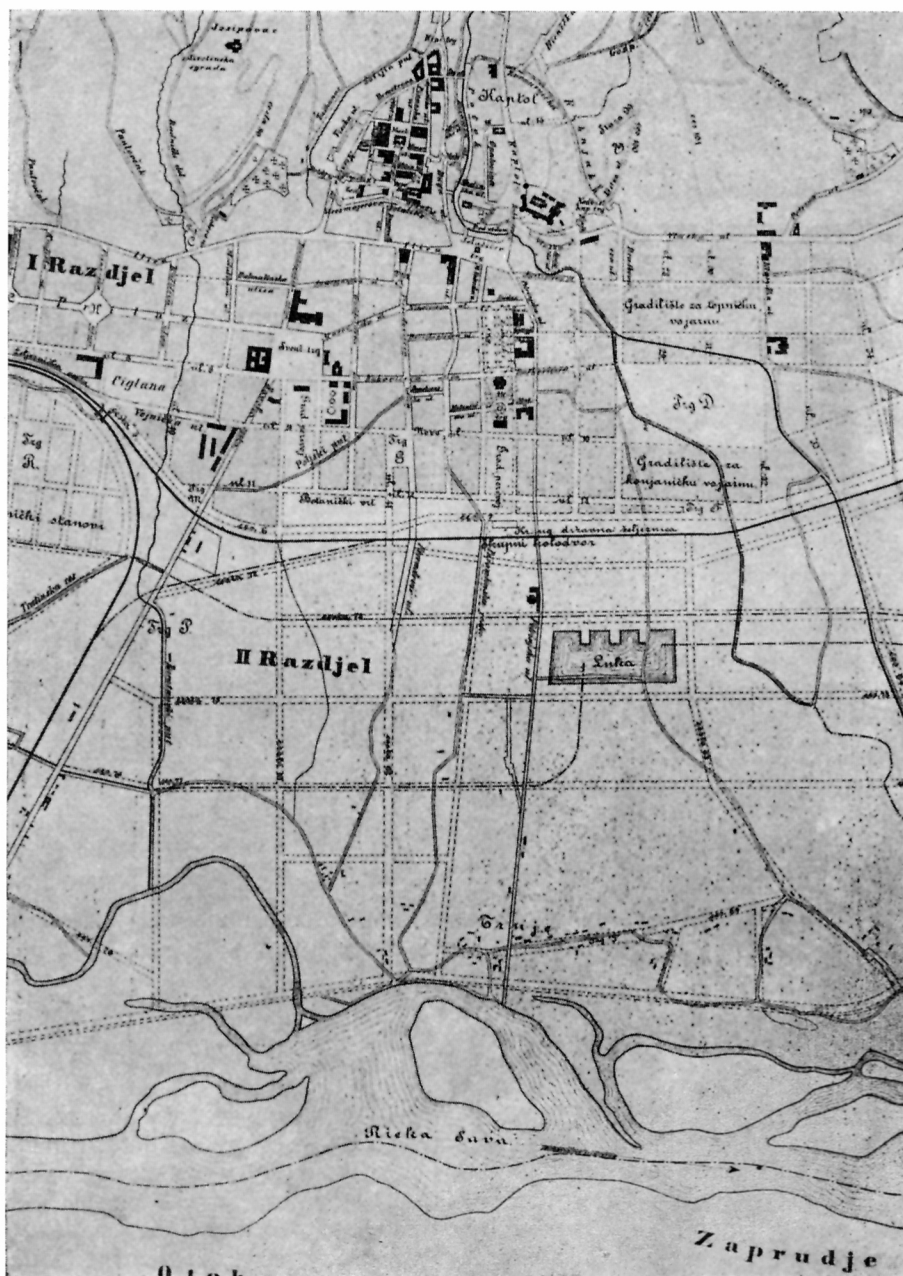
izgled novoga vremena, novi oblikovni okvir. Tu nam kao primjeri mogu poslužiti pročelje crkve sv. Vinka sestara milosrdnica u Frankopanskoj ulici, zgrada rektorata Sveučilišta i eventualno kuća na Kaptolu 12 ili kuća Aloisa Halma koja je nadograđena i preoblikovana u secesiji, a nalazila se na uglu Tesline ul. i Zrinjevca. Među zgrade ranog historicizma tog tipa možemo ubrojiti zgradu u Mesničkoj 1 graditelja Franje Kleina, građenu u izrazitim renesansnim oblicima i njegov nerealizirani projekt za kuću na uglu Jelačićeva trga (danas Trg Republike) i Bakačeve ulice iz 1867. g. u izrazitim gotičkim oblicima.¹⁴

¹⁴ L. Dobronić, *Zaboravljeni zagrebački ...*, op. cit.

Treći oblik historicizma koji u to vrijeme uporedo živi predstavlja, moglo bi se reći, čisti romantizam, u kome se miješaju stilski elementi orijenta i historijskih stilova, a do naročitog je izražaja došao u oblikovanju Sinagoge, koja se nalazila u Praškoj ulici (srušena za vrijeme II. svjetskog rata).

Razdoblje ranog historicizma u kojemu susrećemo dosta oznaka romantizma traje u Zagrebu praktički do 70-ih godina 19. st. Zreli historicizam, koji se u Zagrebu javlja polovicom 60-ih godina, što znači od 1865. god., a traje do kraja stoljeća, uglavnom upotrebljava oblike neorenesanse u prvim godinama, dok kasnije, kako se bliži kraj stoljeća, sve više susrećemo neobarokne a ka-

8 REGULATORNA OSNOVA 1889. GODINE

snije čak i neorokoko elemente, osobito u arhitekturi Hönigsberga i Deutscha. Neogotički oblici u to vrijeme, osim u djelima Hermanna Bollèa, koji u Zagreb dolazi nakon potresa, tj. nakon 1880. god., gotovo da i ne postoje. Oni su se iscrpili u razdoblju ranog historicizma i izgleda da u zagrebačkoj klimi nisu našli povoljna odjeka. Čak ni dolazak Bollèa, i njegov rad u Zagrebu, koji je bio izrazito značajan i utjecajan, nije ostavio dublji traga u prodiru neogotičkog oblikovanja, već su i dalje neorenesansa i neobarok oni stilovi koji nalaze svoje mjesto na zagrebačkim ulicama. Vjerojatno tome možemo naći razloga u utjecajima Beča, to više što su mlađi arhitekti tamo školovani pa dolaze upravo nabijeni svim onim što Beč u to vrijeme producira.

Ako konzultiramo monografsku literaturu o tom vremenu,¹⁵ tada vidimo da se direktni utjecaj Beča i njegove arhitekture na arhitekturu zrelog historicizma očituje upravo u tome što Zagreb direktno iz Beča unosi stilove bečkog Ringa, dakle stilove zadnje četvrtine stoljeća, koji se u Beču javljaju prigodom izgradnje urba-

¹⁵ Lelja Dobronić, *Zaboravljeni zagrebački graditelji*, op. cit.; Lelja Dobronić, *Zagrebački arhitekti Hönigsberg i Deutsch*, op. cit.; Lelja Dobronić, *Zagrebački graditelji Janko Jambrišak*, Muzej grada Zagreba, 1959. god; Ivo Maroević, *Graditeljska obitelj Grahor*, Društvo historičara umjetnosti Hrvatske, Zagreb, 1969. god; Đurđica Cvitanović, *Arhitekt Kuno Waidmann*, Društvo historičara umjetnosti Hrvatske, Zagreb, 1969. g.

9 ISTOČNI DIO LENCUČIJEVE POTKOVE U ZAGREBU — Pogled s juga (avionski snimak)

nističkog poteza oko stare jezgre, gdje historicizam dobiva svojevrsna bečka obilježja. Naravno da arhitekti i graditelji Franjo Klein, Janko Grahor ml., Kuno Waidmann, Lav Hönigsberg, Julio Deutsch i ostali koji u to vrijeme u Zagrebu djeluju, taj utjecaj i stil Beča prenose na zagrebačke ulice prilagođavajući ga mnogo skromnijim zagrebačkim prilikama, »... znatno užim ulicama...«.¹⁶ Kuće se u prosjeku snizuju na jedan ili dva kata, ali zadržavaju upravo taj karakter. Hermann Bollè sa svojom gradnjom ostaje ipak na neki način izolirana ličnost; visoko kvalitetni arhitekt, koji praktički ostaje bez odjeka, ostaje usamljeni stvaralac svog osobnog stila u vremenu koje i u Zagrebu već polako umire. Jer još se prije konca stoljeća u Zagrebu javlja secesija kao stil, bez obzira na njezina obilježja koja su u Zagrebu provincijska i direktno vezana na utjecaj Beča, a kasnije i Otta Wagnera. Unatoč tome ona znači u to vrijeme korak naprijed. Historicizam još traje uporedo sa secesijom i gotovo bi se moglo reći da direktno prelazi u neoklasicizam nakon 1900. god., gdje su mu Martin Pilar, Janko Holjac i drugi glavni protagonisti, a traje tamo sve do 30-ih godina, ponegdje i do 40-ih godina našeg stoljeća, tada već uporedo sa zagrebačkom modernom

arhitekturom i modernim stremljenjima. Znači da se odjek historicizma još daleko uvlači u 20. stoljeće. Sam historicizam živi s Bollèom gotovo do kraja I. svjetskog rata i stoga mu gornju granicu u Zagrebu teško da možemo čvrsto odrediti. On polako prestaje biti jedinim načinom izražavanja u arhitekturi već krajem 19. stoljeća i tada gotovo u nepuno desetljeće prestaje biti dominantnim izrazom građenja.

Stoga prije no što se upustimo u ocjenu historicizma u nas, pokušajmo vidjeti što je historicizam sa svim svojim oblikovnim značajkama i fazama što smo ih spomenuli dao ovom gradu na planu na kojem je djelovao, a to znači na planu urbanizma, formiranja i stvaranja javnih prostora, reprezentativnih i javnih gradskih sadržaja i na području stanovanja. Ako iznesemo analizu odnosa oblikovanja i funkcije, odnosa potreba grada i sadržaja koje je historicizam riješio, tada ćemo se moći mnogo lakše osvrnuti na ocjene koje je historicizam dobio u suvremenoj kritici kao i u onim znanstvenim i stručnim radovima što su ih znanstveni radnici u zadnje vrijeme publicirali o historicizmu, bilo povodom monografskih obrada pojedinih autora tog razdoblja bilo povodom kritičkih izložbi koje su se o tom razdoblju pojavile bilo povodom obrade suvremenih arhitekata tražeći njihova izvorišta u tom stilskom razdoblju.

¹⁶ L. Dobronić, *Zaboravljeni zagrebački ...*, op. cit., str. 95.

10 JUŽNO PROČELJE ZGRADE JUGOSLAVENSKE AKADEMIJE ZNANOSTI I UMJETNOSTI U ZAGREBU

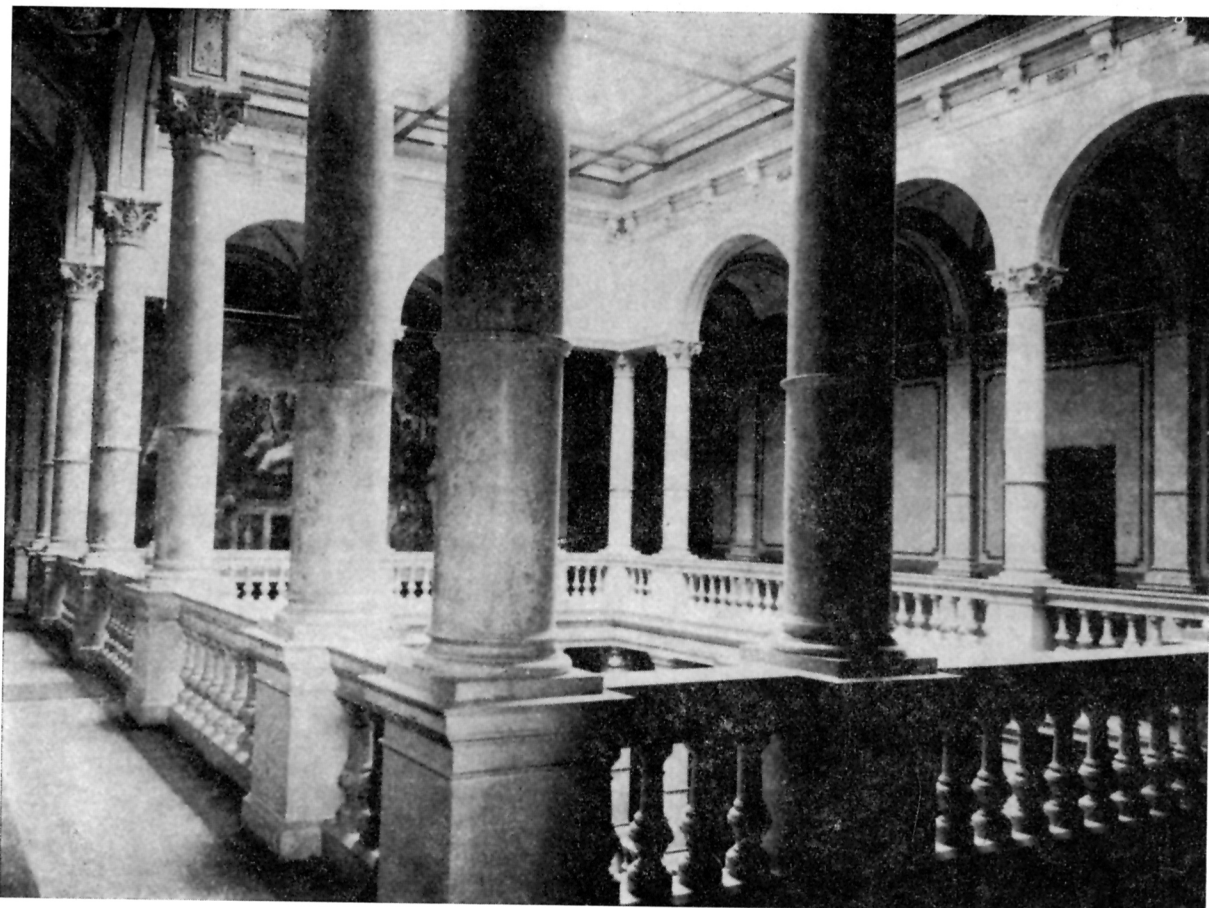
Krenemo li od urbanizma, tada ćemo vidjeti da historicizam kao razdoblje u kojemu se regulira izrazito pojačani rast grada nužno mora pokušati vrlo preciznim regulatornim osnovama regulirati taj razvitak i raspored novih gradskih funkcija. Za razliku od ranijih razdoblja gdje je organski (i to organski treba shvatiti uvjetno) rast grada bio prisutniji, moramo reći da ovaj novi urbanizam, koga možemo nazvati tim imenom, pokušava dovesti u međusobnu vezu nekoliko temeljnih elemenata na kojima gradi svoju doktrinu. To je prvenstveno stvaranje novog, racionalnog pravokutnog raste-
ra ulica, zatim maksimalno poštivanje postojećeg stanja, uzimanje u obzir svih lokalnih faktora koji mogu djelovati na fizionomiju grada, prihvaćanje uzora koji se u to vrijeme kreiraju u Beču i napokon reflektiranje sadržaja i unutrašnjih prostora na vanjštini, odnosno u slici grada. Da bi se to moglo postići, trebalo je najprije administrativno odrediti što je to grad. Dotadašnjih 5 gradskih područja spajaju se u jedno 1850. god. neposredno nakon uvođenja Bachova apsolutizma. U tom trenutku grad Zagreb, koji sada ima široko područje, osjeća potrebu za građevnim redom i 1857. god. donosi se »Red građenja za zemaljski glavni grad Za-

greb«. ¹⁷ On postaje dokument koji će zajedno s I. regulatornom osnovom što se donosi 1865. god. biti temelj za ono što zovemo urbanizmom historicizma u Zagrebu. Građevni red koji nastoji da se u interesu sigurnosti, zdravlja i udobnosti, pristojnosti i ukusa građevno stanje podigne na tu razinu, da bi se postigla veća pravilnost trgova i ulica, ¹⁸ pokušava regulirati sve ono što sudjeluje i čini da arhitektura, odnosno zgrada do zgrade u ulici i na trgu, stvore sliku grada. Regulira se prostor dvorišta, visina zgrada, građevna linija, oblik i veličina otvora na pročeljima, visine vijenaca, razmak između prozorskih osi, vanjsko uređenje, način bojenja i drugo. Sve će to činiti vrlo strogi okvir unutar kojega će se kretati oblikovanje arhitekture.

U osnivanju ulica određena je osnovna koncepcija pravokutnog križanja ulica, njihova međusobna udaljenost, širina ulica, dakle sve ono što je trebalo biti riješeno da bi se mogla načiniti regulatorna osnova koja će poslužiti za razvitak i gradnju grada. Drugim riječima, taj red građenja do te je mjere sankcionirao ukus, že-

¹⁷ Lelja Dobronić, *Izgradnja Zagreba u 19. st.*, Vijesti muzealaca i konzervatora Hrvatske, Zagreb, god. XI/1962, br. 5.

¹⁸ Parafraziranje uvodnog člana Građevnog reda koji je u izvodima publicirala dr. Lelja Dobronić u tekstu *Izgradnja Zagreba ...*, op. cit.

11 Zagreb, UNUTRAŠNJOST ZGRADE JUGOSLAVENSKE AKADEMIJE ZNANOSTI I UMJETNOSTI

lje i potrebe vremena da će regulatorna osnova praktički biti tek grafičko kreiranje rasta grada u okviru zadanih koordinata.

I zaista, kad promotrimo sve ono što je I. regulatorna osnova grada dala,¹⁹ tada ćemo uočiti da je ona, unatoč tome što je pravokutni raster ulica bilo dominantno pravilo za budući izgled grada, poštivala stare pravce kretanja,²⁰ da je poštivala izgrađeni prostor, čak i nepravilnosti u rasteru grada koje su naslijeđene iz prošlih razdoblja, i da je nastojanjem da se uskladi novo sa starim dala dovoljno elemenata da buduća regulatorna osnova, koja će sankcionirati stanje dvadesetak godina kasnije, može stvoriti ono što u Zagrebu danas osjećamo kao urbanizam historicizma. Naime, ta regulatorna osnova uzela je u obzir sve one lokalne faktore koji su u

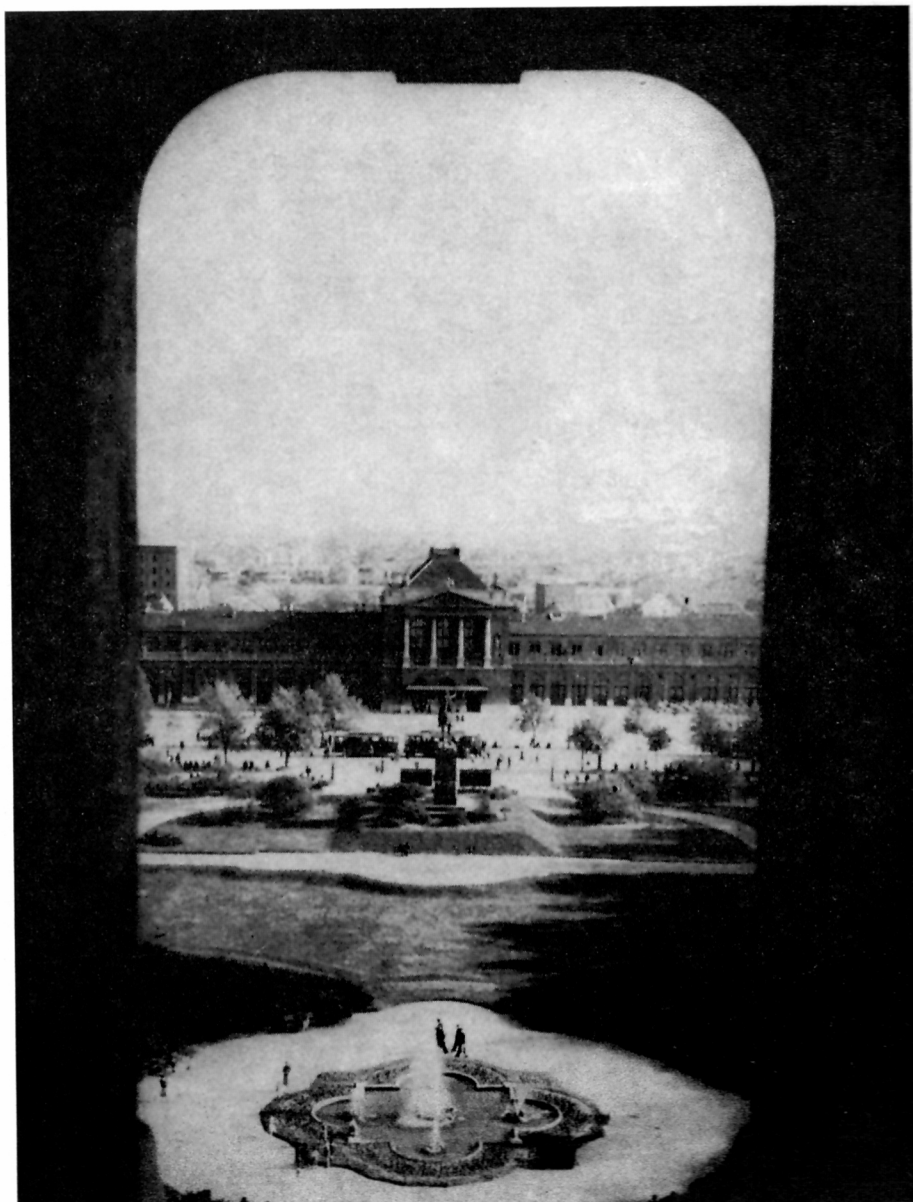
Zagrebu djelovali, a ti su prvenstveno odnos Griča i Kaptola, Harmice, odnosno tada već Jelačićeva trga (danas Trg Republike) i podgrađa prema tome novome. Ona uzima u obzir da su ulice grada nastajale i trebale nastajati na prostoru koji je već imao određene tradicijske vrijednosti, unutar kojih se na jedan relativno lak način mogao uklopiti ortogonalni raster novih ulica. Ona još uvijek tako oštro ne slijedi inozemne uzore, prvenstveno Beča, već ih naslućujući daje u jednom općem tonu, a ne u detalju; ona još uvijek razmišlja u kategorijama ulica — pravokutni trg i ne dalje. Ta je osnova već s juga limitirana izgrađenom željezničkom prugom i stoga se već tada osjeća početak razvlačenja grada u smjeru istok — zapad, dok željeznička pruga postaje barijera, koja će svoju pregradnu funkciju između grada i Save s južnim prostorima zadržati do danas.

Takozvana Lenucijeva regulacija iz 1887. god.²¹ zapravo je prava historicistička regulacija, koja svoju fizio-

¹⁹ Regulatorna osnova se nije sačuvala, već se na temelju usporedbe katastarske snimke grada iz 1853/4. god. i *Nacrta grada Zagreba 1878. god.* može vidjeti što je praktički bilo definirano I. regulatornom osnovom. Podaci iz L. Dobronić, *Izgradnja Zagreba . . .*, op. cit. i *Stari planovi Zagreba*, Urbanistički zavod grada Zagreba, 1961. god. — tekstovi Lelje Dobronić.

²⁰ Analiza pravaca kretanja šire je obrađena u tekstu Ive Marovića *Između pruge i Save (razmišljanja o pravcima kretanja u Zagrebu)*, Čovjek i prostor, Zagreb, god. 1975, br. 7 (268).

²¹ L. Dobronić, *Izgradnja Zagreba . . .*, op. cit., navodi da se 1883. god. pojavljuje pitanje nove regulatorne osnove. Vijećnik Hudoški je iznio potrebu izrade nove osnove. Izabran je odbor od gradskih zastupnika: Egersdorfera, Grahora, Hönigsberga, Mrzovića, Pongratza, Jambrišaka i Sviglina, vještaka: Augustina,

12 ZGRADA GLAVNOG KOLODVORA U ZAGREBU — Pogled sa zgrade
Umjetničkog paviljona

nomiju temelji već na zreom historicizmu, a taj je imao prilike naučiti ono što se izvan Zagreba zbiva. No ni ona nije nastojala graditi u zrakopraznom prostoru, već se vrlo precizno nastavlja na regulaciju iz 1867. god. i produžava sve pozitivne elemente stare regulacije. Ne dirajući u staro, ona nastoji novi ortogonalni raster ulica jednostavno precizirati što je moguće više. Pokušava stvoriti ono što neki zovu racionalnim rasterom, dakle rasterom u kome neće jedinim mjerilom biti sa-

mo pravi kut i ništa više, već dati raster koji će pokušati unutar tih pravih kuteva stvoriti određeni ritam. Jednako će tako, po uzoru (iako je to daleki uzor) na bečki Ring, ta regulacija stvoriti svakako danas najljepši urbanistički potez staroga Zagreba — niz zelenih trgova, koji su u literaturi već stekli naziv Lenucijeva potkove; trgova koji će od Zrinjevca — bivšeg Novog Trga spuštajući se prema jugu do zgrade kolodvora formirati Strossmayerov i Tomislavov trg, da bi onda skrenuvši prema zapadu odvojili stambene blokove od željezničke pruge Starčevićevim trgov i Botaničkim vrtom, a zatim se vratili prema sjeveru i završili pred zgradom rektorata Sveučilišta na Trgu maršala Tita, jednom od najdefiniranijih i najljepših zagrebačkih trgova. Lenucijeva ideja praktički je značila unošenje jednog reprezentativnog sadržaja u fizionomiju grada. Čini mi se da

Bollèa, Altmana, Melkusa, Lenucija i Hudovskog kao izvjestitelja, te gradskog fizika Mašeka. 1. 8. 1887. g. gradsko je zastupstvo prihvatilo osnovu, a 8. 2. 1888. g. potpisao ju je ban Khuen Hedervary. Anonimni pisac piše 1891. god. da je Milan Lenuci kao gr. inženjer izradio regulatornu osnovu za grad Zagreb, koja je kasnije služila povjerenstvu kao podloga za raspravu.

13 ZAPADNI I JUŽNI DIO LENUČIJEVE POTKOVE U ZAGREBU — Pogled iz aviona

je ishitreno govoriti o nekoj neoklasicističkoj metaforičnosti oblika Lenučijeve potkove, o torzu meandrirane kompozicije ili o eventualno nekoj secesijskoj slutnji²² upravo zato što Lenuci kreira potkovu u duhu svojega vremena. Koliko je u tome vremenu prisutan klasicistički duh i anticipacija secesije, toliko je i ta njegova ideja time označena. Urbanistički sadržaj Lenučijeve potkove nije toliko u njezinom obliku koliko u činjenici da se na taj način u fizionomiju grada unose reprezentativni prostorni sadržaji; stvara reprezentativni obod, oblikovanje kojeg će biti iznad onoga unutar bloka. Koliko god to možda izgledalo da diferencira način gradnje, čini mi se da je to kvaliteta urbanizma toga vremena, jer je on na taj način uspio precizirati koji su prostori grada oni unutar kojih se prostorno mogu zbivati javni sadržaji. Odnosno, javni sadržaji nisu ostali prepušteni isključivo volji investitora da ih on rasipa prema svojoj želji unutar pravokutne strukture, već je sam prostor svojom fizionomijom nukao da se ti sadržaji nađu upravo na tome mjestu.

Osvrnemo li se na najnoviju ocjenu tog urbanizma, u kojoj se kaže da su dvije posljedice urbanističkog us-

mjerjenja što ga je dala Lenučijeva regulatorna osnova, s time da se negativni učinak očituje u zatvaranju grada prema periferiji, osobito prema jugu i u prenatrpanosti razlici između svećanih prostora na obodu i stereotipne gradnje unutar zelene potkove,²³ treba reći da se nije moguće složiti ni s jednom od navedenih negativnih posljedica. Urbanistička regulatorna osnova Milana Lenučija nije mogla proizvesti negativan učinak u zatvaranju grada prema jugu i periferiji, jer je to zatvaranje uslijedilo znatno ranije i ona je samo poštivajući zatečeno stanje pokušala urbanistički najuspješnije odijeliti grad od željezničke pruge. Razlika pak između svećanih prostora i stereotipne gradnje unutar prostora što ga omeđuje zelena potkova (uzmemo li termin stereotipan kao uvjetni) upravo je vrijednost tog urbanizma, vrijednost u ritmu naglašenosti i nenaglašenosti; ritmu koji je dosljedan i koji gradu daje potrebnu dinamiku.

Mogli bismo se složiti da je tek tom regulatornom osnovom i gradnjom prema njoj Zagreb dobio obilježje organiziranoga srednjoevropskoga grada.²⁴ Jer, ako su se

²² Ž. Corak, *Odlomci o ...*, op. cit.

²³ Ž. Domljan, *Hrvatska arhitektura na ...*, op. cit.

²⁴ Ž. Domljan, *Hrvatska arhitektura na ...*, op. cit.

14 ZGRADA MUZEJA ZA UMJETNOST I OBRT U ZAGREBU

u liniji zelene potkove našli takvi sadržaji kao što su Arheološki muzej, Sudbeni stol, Moderna galerija, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Umjetnički paviljon, Nacionalna i sveučilišna knjižnica, Hrvatsko narodno kazalište, rektorat Sveučilišta, Muzej za umjetnost i obrt, Etnografski muzej i Hrvatski školski muzej, bez obzira da li su svi oni nastali u vrijeme kad se regulacijskom osnovom počeo ostvarivati taj reprezentativni potez, tada se možemo složiti da je on praktički privukao mnoge bitne javne gradske sadržaje i doveo ih u direktnu međusobnu vezu; nije ih isključio iz središta grada, već ih je upravo time što je potkova formirana tako kako je formirana doveo do mogućnosti funkcioniranja u samom srcu grada.

Rezimiramo li, možemo reći da je urbanizam historizma bio temelj gradnje grada gotovo sve do suvremenog urbanizma, odnosno da su se principi ortogonalnog rastera ulica i svega onoga čime je praktički započeo urbanizam historicizma samo kroz godine degradirali, a tek je moderni urbanizam na sasvim drugim idejnim pretpostavkama stvorio nešto drugo, do koje mjere bolje i humanije, o tome će povijest reći svoje. Ono na čemu su se temeljila načela urbanizma historicizma bilo je za svoje vrijeme sasvim sigurno i prikladno i napredno. Uzmemo li u obzir sve rezerve koje je već istaknuo Camillo Sitte²⁵ krajem prošlog stoljeća uspoređujući urbanista i arhitekta, kad kaže da je urbanist uvijek u

nepovoljnijem položaju jer ima na raspolaganju samo nizove kuća u pravilnom građevinskom bloku, a da se o gradnji grada kao o umjetničkom djelu više nitko ne brine jer se to smatra tehničkim pitanjem, tada možemo zaključiti da je nastojanje da se izbjegne negativna posljedica uniformiranosti pravokutnog rastera ulica samo želja da se na nov način humanizira prostor. Sjetimo li se da je 1874. god. na generalnoj skupštini Saveza njemačkih inženjera i tehničara u Berlinu zaključeno da u projektiranju gradova treba odrediti glavne l'nije prometa, da ulična mreža sadrži samo glavne prometnice a da se pri tome vodi računa o postojećim putovima i lokalnim prilikama, da grupiranje raznih dijelova grada treba izvesti pogodnim izborom položaja i drugih karakterističnih obilježja,²⁶ tada možemo reći da je ova, zagrebačka Lenucijeva regulatorna osnova bila sasvim na razini svoga vremena i da je upravo na tim principima, gledamo li ih globalno, temeljila svoju prostornu poruku.²⁷

Lenucijeva osnova je originalna utoliko što je Lenuci poštivao lokalne, geografske i razvojne gradske elemen-

²⁵ Kamil Zite, *Umjetničko oblikovanje gradova*, Građevinska knjiga, Beograd, 1967. god.

²⁶ Kamil Zite, *Umjetničko . . .*, op. cit.

²⁷ Ivo Maroević, *Grad 19. st. na sjeveru Hrvatske*, saopćenje na Kongresu povjesničara umjetnosti u Ohridu, 1976. god.

15 ZGRADA HRVATSKOG NARODNOG KAZALIŠTA NA TRGU MARŠALA TITA

te i na njima je gradio. Nije prenosio uzor, već je na temelju uzora radio. Već sada možemo s pravom reći da je taj urbanizam stvorio prve planske javne prostore grada. Isključimo li »spontani« rast najstarijih gradskih dijelova Gradeca i Kaptola, pa i onaj dio koji se između njih razvio u podgrađu (Harmica), tada zaista ovu tvrdnju možemo uzeti u razmatranje s punom ozbiljnošću. Funkcija grada kao središta i Zagreba kao administrativnog središta jednog dijela, iako provincijski tretiranog, no ipak cjelovitog dijela Austrijske, a kasnije Austro-Ugarske Monarhije, tražila je niz javnih sadržaja, to više što je druga polovica 19. st. vrijeme u kojem se mnogi takvi sadržaji javljaju. Lenucijeva nam zelena potkova tako daje mogućnost pratiti način na koji su se novi sadržaji stvarali i oblikovali u vrijeme dominacije historicizma u arhitekturi, no ne samo u odnosu na vanjštinu, ortogonalni racionalni raster ulica ili urbanističko rješenje, već i na unutrašnjost zgrada koje su trebale odgovoriti namijenjenoj im funkciji. Rezultat nije izostao, jer se ovdje zbivao isti proces kao i u svakoj drugoj arhitekturi. Unutrašnjost je s vanjštinom činila cjelinu, tako da smo svjedoci stilskog izražavanja od detalja do cjeline, iako u stilskom izrazu koji je povijest već poznavala, ali ne u takvom međusobnom odnosu oblika i funkcije. Moramo uočiti još jednu zakonitost: sve su zgrade unutar poteza zelene potkove soliterno

smještene tako da odjeljuju trg od trga unutar tog jedinственог urbanističkog rješenja, a one javnih sadržaja koje su nastale u prošlom stoljeću projektirali su inozemni arhitekti: zgradu Jugoslavenske akademije F. Schmidt, Kemijski institut H. Bollè, Umjetnički paviljon i Glavni kolodvor mađarski arhitekt i Hrvatsko narodno kazalište Helmer i Fellner.

Osvrnemo li se sada na sadržaje što ih je oblikovao historicizam, a koji su se zbivali na obodima ili čak u unutrašnjosti prostora što ga određuje zelena potkova, tada vidimo da su i ti prostori zadržali visoku razinu vremena. Uzmimo tek, ilustracije radi, zgradu Sudbenog stola na Zrinjevcu, koju su gradili domaći graditelji 70-ih godina, zatim Starčevićev dom Hönigsberga i Deutscha, pa njihov Hrvatski školski muzej, Bollèovu obrtnu školu i Muzej za umjetnost i obrt ili zgradu Hrvatskog gospodarskog društva Grahora i Kleina na kazališnom trgu i njihov Hrvatski glazbeni zavod u Gundulićevoj ulici ili neke od poslovnih zgrada kao što je bila zgrada Prve hrvatske štedionice Janka Grahora ml. u Radićevoj ulici ili ona kasnija Vancaševa, poznatija pod imenom Oktogon, tada vidimo da sve te zgrade javnog ili djelimiце javnog sadržaja znače ipak određeni domet ne samo u slici grada već i u cjelovitosti svoje unutrašnjosti i rješavanju svih onih prostora koji su zadovoljavali javnu namjenu.

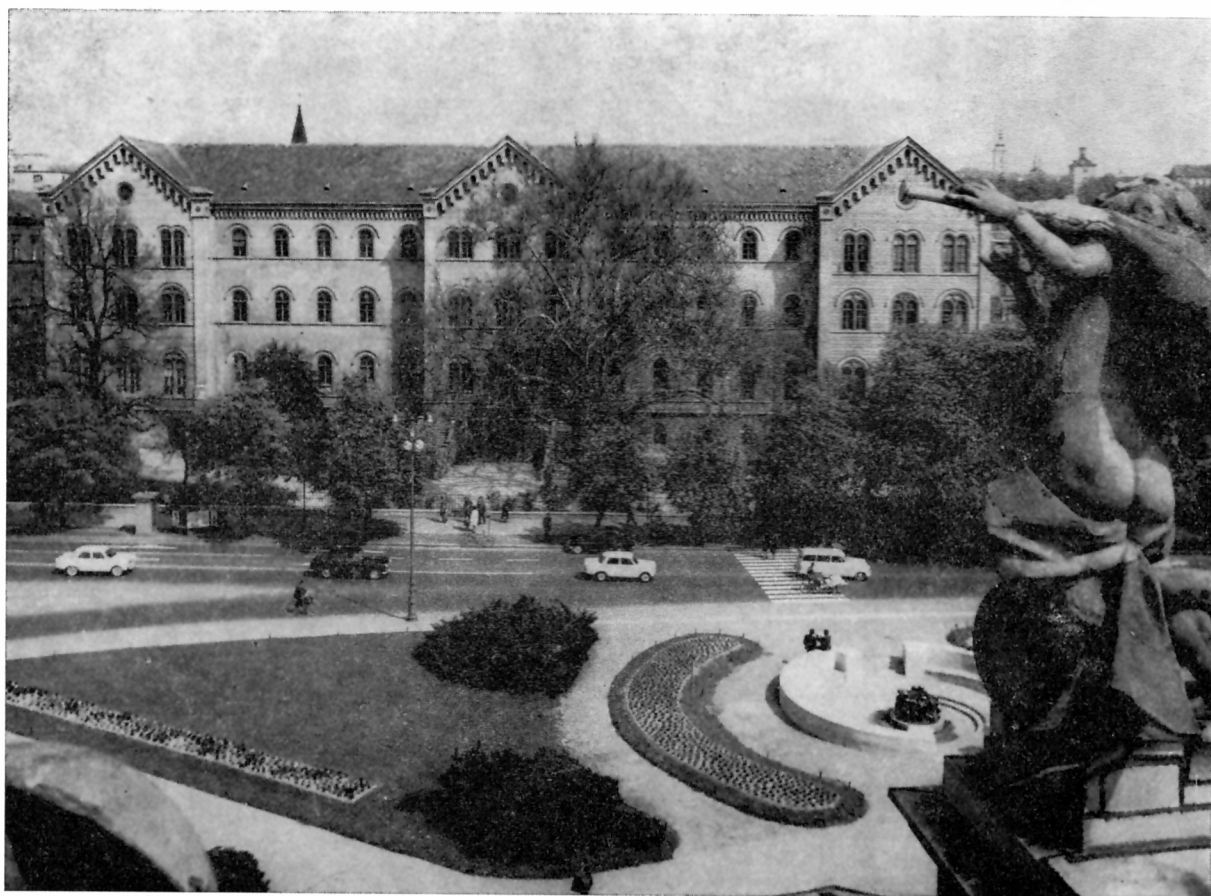
Ako kažemo da je ta arhitektura oblikovala Zagreb,²⁸ tada se moramo zapitati da li se u revalorizaciji historizma što je provodimo moramo i dalje zadržavati samo na pročeljima i da li su samo pročelja i njihovo značenje u slici grada onaj element koji je izazivao toliki odium u donedavnom odnosu prema arhitekturi historizma. Jer moramo priznati da je u javnim zgradama toga vremena odnos njihove unutrašnjosti i vanjštine u potpunosti adekvatan i da tu ne može biti riječi o postojanju nesporazuma unutar te arhitekture same u sebi. S obzirom na to da su se u historizmu oblikovali najrepresentativniji i najkvalitetniji prostori Donjega grada, tada ne možemo reći ni to da je odnos te arhitekture prema gradu i slici grada takav da bi zasluživao negativnu ocjenu. U čemu je tada problem? Vjerojatno u stambenoj arhitekturi. Izgleda da je kritika historizma potekla od kritike koju je suvremena arhitektura uputila historizmu kao razdoblju s aspekta stanovanja, oblikovanja u odnosu na tzv. nemoć da se drugačije izrazi; s aspekta nemogućnosti da se na drugi način riješe novi sadržaji.

Prije no što se osvrnemo na stambenu arhitekturu tog razdoblja potrebno je nešto više reći o odnosu te arhitekture prema slici grada što ga stvara, odnosno

odgovoriti na pitanje da li u revalorizaciji historizma smijemo početi od tvrdnje da suvremena metodologija vrednovanja arhitektonskog djela polazi od ocjene toga djela u funkciji grada.²⁹ Ocjena kojoj je to bitna pretpostavka jednostavno nije sveobuhvatna, jer revalorizacija neostilskog ili historicističkog kompleksa nije zapravo revalorizacija urbanističke funkcije te arhitekture. Urbanističku funkciju arhitekture u gradu ne moramo revalorizirati. Ona je prisutna od početka, od kada živi kuća kraj kuće. Možda se u prošlom razdoblju nije dovoljno naglašavala urbanistička vrijednost historicističke arhitekture, jer je ona nedvojbeno sama po sebi (Zagreb je očiti primjer). Međutim, ako ona kao arhitektura nema i drugih vrijednosti, tada je ne može spasiti ni takva ocjena, jer u protivnom ona gubi vrijednost sama u sebi. Prije bismo mogli reći da se toj arhitekturi do sada nije pristupalo kao arhitekturi, jer smo bili opterećeni, a morali smo biti, sociološkim i klasnim aspektom pristupa njezinoj srži, koja je upravo na najočitiiji način pokazivala kako naglo stvorena i razvijena građanska klasa stvara fizionomiju gradu i kako je revolt protiv te klase u stvari i revolt protiv te arhitekture. U tom kontekstu shvaćamo i Krležu i jedino ga tako razumijemo kad govori o krilatim amorima, Merkurima, girlandama, majmunima, karijatidama i sl. svemu ono-

²⁸ L. Dobronić, *Izgradnja Zagreba ...*, op. cit.

²⁹ Ž. Čorak, *Odlomci o ...*, op. cit.

16 ZGRADA REKTORATA SVEUČILIŠTA U ZAGREBU NA TRGU MARŠALA TITA

me što vidi na pročeljima toga Zagreba.³⁰ Međutim, zbog toga ti, kako ih Željka Čorak naziva, »bezazleni elementi animacije i komunikacije s prolaznikom« nisu našli milosti u očima povijesnih selektora. Stoga što su oni za tu arhitekturu bili bitni jedino u oblikovanju slike grada. Jer znamo da historicizam, koliko god na pročelju upotrebljava dekorativne elemente koji su vezani uza stil, jednako tako barata i nizom elemenata koje aplicira na pročelja, kataloški obrađenih i gotovo industrijski proizvedenih ukrasa, i time stvara u okviru tog i takvog stila svoj vlastiti izraz.

U današnjem odnosu prema arhitekturi historicizma u nas prisutna je još jedna ocjena koja bi se otprilike mogla rezimirati ovako: ta je arhitektura lažna i favoriziranje pročelja je pojava sa znatno dubljim sociološkim korijenom. Svečana pročelja u povijesnim stilovima, slična onima gospodskih palača, prikrivajuć najamne zgrade u kojima vlasnici iznajmljivanjem stanova prave unosne trgovačke poslove. Ta se ocjena može na stanoviti način primijeniti na stambenu gradnju, no ne može se generalizirati i smatrati bitnom za čitavo razdoblje i za svu arhitekturu koja u historicizmu nastaje. Ta ocjena dobiva širu dimenziju kad se kaže da »... mi danas fasade uopće ne zamjećujemo, a još manje obraćamo pažnju na njihove skulpturalne ukrase; osjećamo samo funkcionalnost zgrada i ulica.«³¹ Ta je ocjena već znatno opasnija, jer ne možemo s aspekta i postulata

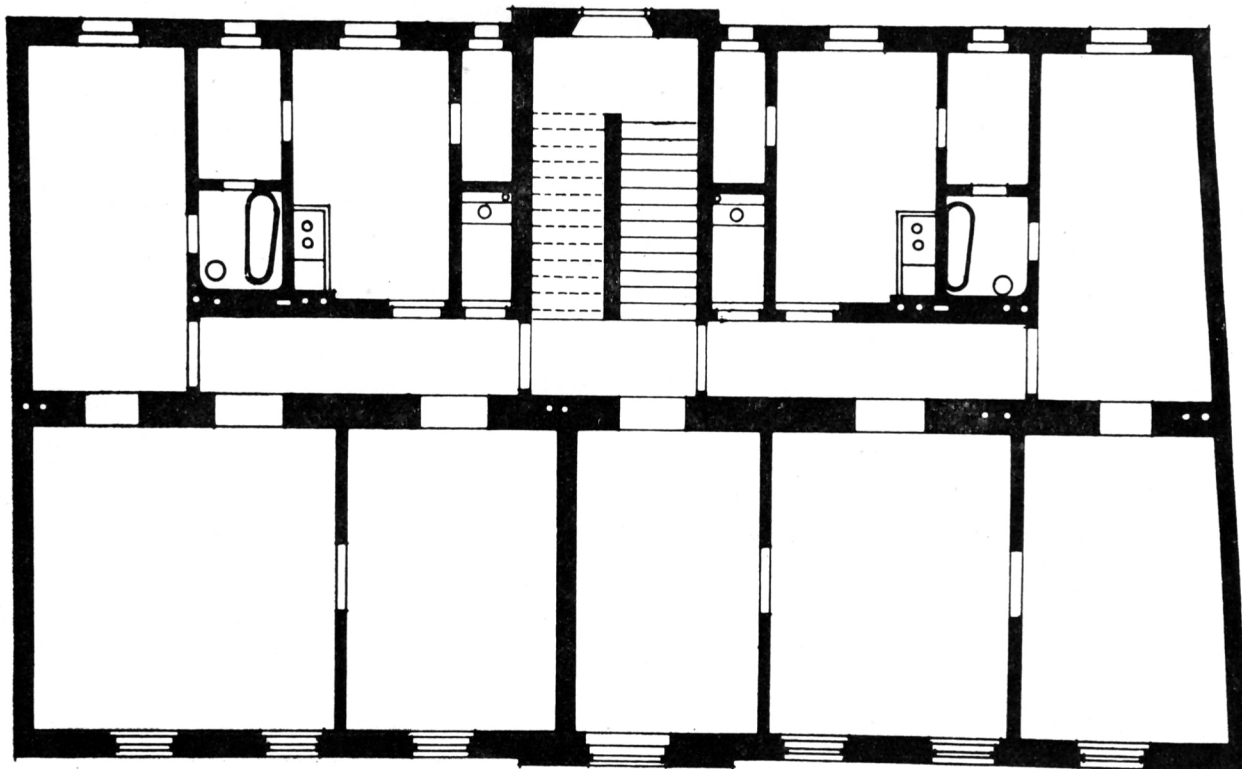
moderne arhitekture ocjenjivati bilo koju arhitekturu prošlosti. Mi moramo pokušati proniknuti u sve one elemente koji su pojedinu arhitekturu uvjetovali da bismo je tada, gledajući je u njezinu vremenu ocijenili kao arhitekturu. Naravno, ne isključujući i ne mogavši isključiti sva naša današnja saznanja o arhitekturi i prisutnu svijest našega vremena. No, ona nije i ne mora biti poistovječena s modernom arhitekturom. Takve ocjene u revaloriziranju historicizma ne mogu nam mnogo pomoći jer i one polaze s pretpostavke da je historicizam rješavao samo pročelje i oblikovao sliku grada, a da je u unutrašnjosti ostao nedefiniran i nedorečen.

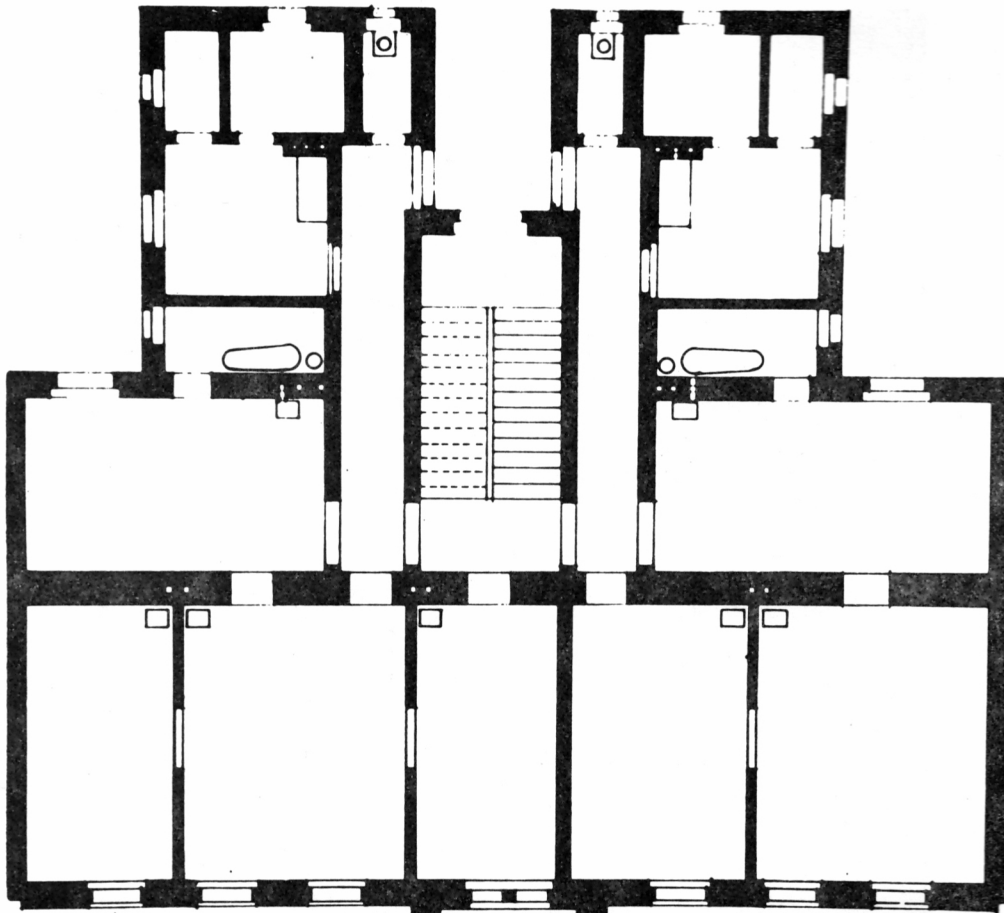
S tim u vezi potrebno je naglasiti da je historicizam lažan (ako je taj termin dopustiv, no upotrijebimo ga uvjetno, jer je već upotrijebljen u drugom kontekstu) isto toliko na vanjštini koliko i u unutrašnjosti, stoga što smatra da se u tada suvremenim materijalima može ponoviti iluzija prošlih vremena. Nije laž njegova dekoracija, već misao da ona može nositi svu kvalitetu arhitekture. Historicizam ne vara prolaznika ili onoga tko boravi u njegovim prostorima, već je u sebi uvjeren da je moguće stvoriti nove prostore utemeljene na pretpostavkama prošlih vremena. No, to je znatno bitniji nesporazum, koji može utjecati na ocjenu historicizma u odnosu prema drugim stilskim razdobljima, prema povijesti arhitekture u cjelini, ali to su stvari s kojima

³⁰ Prema citiranom tekstu u Ž. Čorak, *Odlomci o ...*, op. cit.

³¹ L. Dobronić, *Zaboravljeni zagrebački ...*, op. cit.

17 J. J. Grahor, STAMBENA ZGRADA J. PRAMBERGERA (Prilaz JNA 69), TLOCRT I KATA (1892)

18 J. J. Grahor, STAMBENA ZGRADA J. PRAMBERGERA (Prilaz JNA 73), TLOCRT I KATA (1896)

treba biti načistu prije nego što krenemo u izučavanje historicizma, da nam se ne bi pojavile kao selekcionirani faktor u valorizaciji pojedinih djela nastalih u tom razdoblju.

Dakle, sve nas vodi k stambenom problemu. Izgleda da je u arhitekturi historicizma rješenje stambenih funkcija u zgradama bilo presudno za njezinu ocjenu. Na kraju krajeva, u njima su živjeli ljudi a oni su najosjetljiviji na prostore u kojima žive i sigurno je da je revolt moderne arhitekture prema historicizmu izrastao uz ostalo i iz neslaganja s načinom stanovanja. Naravno, on je uvjetovan i novim materijalima, kao i spoznajom da oni otvaraju niz novih kreativnih mogućnosti.

Ako želimo šire sagledati fenomen stanovanja u historicizmu, tada ne smijemo zanemariti činjenicu da se ono odvija u trenucima kad je klasni moment sukoba buržoazije, srednje i radničke klase u usponu. Odnosno, da su ostaci feudalizma još prisutni u tradiciji, a da nova građanska klasa želi na stanoviti način dosegnuti feudalnu razinu. Dakle, klasni moment koji osobito jako dolazi do izražaja u stambenoj arhitekturi mora biti prisutan u našoj svijesti kad ocjenjujemo tu arhitekturu. Arhitektura koja upotrebljava inventar oblika stilova prošlosti vuče i određene kompozicijske utjecaje,

kao i one koji se odnose na organiziranje prostora iz baroknog i klasicističkog razdoblja. Naime, reprezentativne palače koje bogati građani, industrijalci, trgovci, bankari i sl. grade za svoje potrebe ne možemo uspoređivati s najamnim zgradama, a ni s bilo kojim kasnijim oblikom stanovanja. Tu je još uvijek barok negdje u podsvijesti. Promotrimo li organizaciju takvih prostora, tada vidimo da je život okrenut prema ulici, da nalazimo varijantu »piano nobile«, da su sobe međusobno povezane, da je tlocrt zatvoren, da nema škrtarenja s prostorom, odnosno da je bilo nepotrebno prostor usmjeravati u pravcu stroge razdiobe namjena, osim u općem smislu — gospodarski i stambeni dio — jer je život bio uvjetovan prostornom širinom unutrašnjosti.

Takvih stambenih prostora u Zagrebu imamo dosta. Nabrojimo li tek neke: Chalaupkinu kuću,³² Priesterovu³³ ili Pongratzovu kuću,³⁴ tada možemo zaključiti da su to izvanredno opremljeni i kreirani enterijeri, da je

³² Ul. braće Kavurića 34, građena 1878. god, Grahor i Klein — kasnije je u njoj bio Francuski konzulat.

³³ Ilica 12, građena 1878. god, Grahor i Klein — danas je u njoj Britanski konzulat i British Council.

³⁴ Mesnička 23, građena 1865. god, Janko Jambrišak — danas je u njoj Gradski komitet SKH.

19 Zagreb, ZGRADA I HRVATSKE ŠTEDIONICE u Radićevoj ulici

tu vanjština u potpunosti bila adekvatna unutrašnjosti, i da tu nema ničega lažnoga u odnosu pročelje — unutrašnjost, da je lažno, ako to možemo smatrati lažnim, tek kreiranje u oblicima jednog stila koji je prošao i koji je tada već bio surogat; u jednome stilu koji je to me vremenu možda najbolje odgovarao i bio adekvat brzom rastu srednje klase koja je nastojala da se na taj način domogne određenih povijesnih vrijednosti tradicije. Ukoliko i to shvatimo kao dio stambene arhitekture, tada naša ocjena o stanovanju u historicizmu mora biti drugačija.

Najamna stambena zgrada i to ona koja nastaje u prostorima Donjega grada, ima već više spornih elemenata, no ona je vrlo oštro podvrgnuta kriterijima građevnoga reda,³⁵ stoga što su tim redom određeni minimumi dimenzija soba, udaljenosti linije dvorišnog pročelja od granice parcele, sve ono što je trebalo osigurati higijenskije stanovanje, gdje će ljudi imati i zraka i sunca, naravno u okviru tehnoloških mogućnosti gradnje toga vremena. I ta najamna gradnja, koja nije građena

³⁵ L. Dobronić, *Izgradnja Zagreba ...*, op. cit.

kao najamna kuća za najsiromašnije slojeve pučanstva, već kao najamna kuća za one koji sebi nisu mogli priuštiti »barokno-feudalni« način stanovanja, u sebi krije ono prema čemu je bila dijelom upućena kritika historicizma. Ona krije rađanje jednog tipskog tlocrta u kojemu se zbog organizacije stanovanja stan dijelio u dva dijela, na stambeni dio korisnika stana okrenut prema ulici i na gospodarski dio stana: kuhinju, nusprostorije i služinsku sobu na dvorišnoj strani. Gotovo sve do 1880. god. mi takvu situaciju nalazimo u gotovo potpuno zatvorenom, neraščlanjenom tlocrtu, u kojemu ne dolazi toliko do izražaja ono o čemu se kritički govori, a to su: dugi hodnici i izolirane služinske sobe prema dvorištu. Ocjenu stambene arhitekture historicizma s tvrdnjom da su »tlocrti stereotipni, s mrtvim dijelovima hodnika, prolaznim sobama i nespretnom komunikacijom«³⁶ ne možemo uzeti kao općenitu i sveobuhvatnu, jer je međusobno vezanje soba — tzv. prolazne sobe — uključeno u način stanovanja — stil vremena. Čovjek koji je stanovao u gradu imao je drugačije zahtjeve od današnjeg čovjeka. Povezanost soba bila je znak otmenosti, a adicija prostora način prostorne organizacije stana. Nisu to bile sobe sa strogo određenom funkcijom, da bi im prolaznost bila negativna značajka. Način života, bez obzira na svu hipokriziju što ju je u sebi nosio i djelimice pokazivao, ipak je bio familijarno organiziran, tako da prolazna soba nije bila smetnja, već potreba. U historicizmu se još uvijek, barem u njegovoj prvoj polovici, ne javlja raščlanjivanje tlocrta, zato što se parcela još uvijek smatra dijelom zemljišta na kojem se izgrađuje pristojno stanovanje. Tek kasnije, koncem stoljeća, u drugom dijelu faze zrelog historicizma dolazi do konjunktive građevnog zemljišta. Raščlanjuje se tlocrt kojim se želi što više približiti rubu parcele i koristiti što više dvorišnog prostora; razigravanjem postići da se neki sadržaji udalje od ruba parcele onoliko koliko traže građevni propisi. Tu, tada i u takvim situacijama dolazi do tipskih tlocrta koji ne vode dovoljno računa o ispravnijoj i ekonomičnijoj organizaciji prostora.

Jednako se tako ne može govoriti o loše riješenim komunikacijama. One su uglavnom u okviru mogućnosti vremena. Moramo znati da to vrijeme ne poznaje armirani beton, da ima više problema s nosivim zidovima nego što će ih imati kasnije vrijeme, a da organizacija stana itekako ovisi o materijalu i konstrukciji, to više što prostor nije neograničen, dapače vrlo strogo određen oblikom parcele i blokovskom gradnjom. Najamna zgrada u svojem negativnom smislu — prostornom i klasnom — počinje dominirati tek kada historicizam, ako još traje, odumire. Najamna zgrada s negativnim predznakom fenomen je ranog 20. st. u nas, i tada često puta pada ispod razine onoga što zovemo arhitekturom (Radnički dol, Trnjanska cesta, dio Trešnjevke i sl.). U našem razmatranju arhitekture najamna kuća ima drugi društveni predznak.

Borba za novo stanovanje praktički počinje 30-ih godina našeg stoljeća pojavom mlađih arhitekata zagrebačke škole, koji počinju rješavati tlocrt stana na način za koji i danas smatramo da je više nego dobar. Među-

tim i ti stanovi i stanovanje koje donose zagrebačka i hrvatska moderna arhitektura ne udaljavaju se suviše od stvarnosti toga vremena. Ona rješava najamni stambeni prostor na visokom nivou, za veoma uski sloj onih koji su ga kadri platiti, bez obzira što je idejna intencija uperena protiv socijalnih nejednakosti i što se temelji na poštenom odnosu prema prostoru. Ni ta arhitektura ne može izbjeći činjenicu služinske sobe i njezine orijentacije prema dvorištu; ona je može uključiti u cjelinu stana i može joj dati tek veći prozor, jer joj to omogućuju novi materijali i konstrukcije.³⁷ Dosta je smiona tvrdnja da separiranje služinskih prostora od ostalog stambenog prostora ima u toj arhitekturi isključivo funkcionalna, a ne klasna obilježja, što bi trebala biti oznaka arhitekture historicizma,³⁸ kad znamo da to nije vrijeme smanjivanja već rasta klasnih suprotnosti, koje su ovdje i prostorno prisutne.

Uzmemo li u obzir činjenicu da se u historicizmu i to u najamnim »tipskim« stanovima kupaonica već oko 1890. god. vrlo često javlja vezana uza spavaću sobu,³⁹ tada se zaista ne može načelno govoriti o nehygienom stanovanju. Više se može govoriti da je taj tlocrt na stanoviti način nedostatan, jer se nije dovoljno vodilo računa o kompleksnosti ljudskih potreba, a školovanje arhitekata nije bilo usmjereno prema analiziranju prostornih mogućnosti u organizaciji stana. Stan je tek počeo bivati roba, koju je tržište prihvaćalo u okvirima svojih shvaćanja i nije bilo realne potrebe da ponuda ide znatno ispred potražnje. No ni to nije pravilo, jer nalazimo niz rješenja, posebice ona Kune Waidmanna, koja su pokazala iznijansirani i raznoliki pristup rješavanju načina stanovanja, od reprezentativnih do onih koji su bili podesni za život ljudi srednjih kategorija.⁴⁰ On uvodi dnevnu sobu kao središnje mjesto stana, zatim kabinete i namjenski mnogo određenije prostore, za kojima se početkom razdoblja historicizma nije osjećala potreba.

Usporedimo li neke od tlocrta iz tog vremena s tlocrtima koje nam je dala suvremena i moderna zagrebačka arhitektonska škola, tada možemo vidjeti da je ova potonja u svojim vrhunskim ostvarenjima dala izuzetna rješenja.⁴¹ U redovitoj praksi ona je de facto modificirala stari način stanovanja, a kako je gradila u bloku, morala je uglavnom zadržati isti odnos prema ulici i dvorištu. Ona je pokušala u okviru novih materijala i konstrukcija s kojima je raspolagala i novog shvaćanja života taj prostor bolje organizirati i ekonomizirati gradnju.

Dakle u čemu je defekt u ocjenama historicizma? On očito nije samo u tlocrtu stana historicističke arhitek-

³⁷ Jedan aspekt projektiranja stanova 30-ih godina 20. st. daje Darko Venturini u tekstu *Zvezdane godine stambene izgradnje*, Arhitektura, Zagreb, god. 1976, br. 156/7, str. 85—95.

³⁸ D. Venturini, *Zvezdane godine . . .*, op. cit.

³⁹ Npr. Kuno Waidmann, Ul. 8. maja 1945. br. 18 — građena 1890. g. ili Ul. A. Kovačića br. 14 — građena 1892. god.

Janko Grahor ml., Prilaz JNA 73 — građena 1896. god. ili Prilaz JNA 69 — građena 1892. god.

⁴⁰ Đ. Cvitanović, *Arhitekt Kuno Waidmann*, op. cit.

⁴¹ Stjepan Planić, Pavletićeva 14 — građena 1933. god. ili Draškovićeva ul. 47.

Kauzlarić — Gomboš, Solovljeva ul. 12, građena 1934. god.

Slavko Löwy, prototipski tlocrt stana, tlocrt iz 1932. god.

³⁶ Ž. Domljan, *Hrvatska arhitektura . . .*, op. cit.

ture, već u pogrešnim i neadekvatnim usporedbama načina stanovanja. Mi arhitekturu historicizma ne možemo uspoređivati s baroknom ili renesansnom arhitekturom — s visokim stilovima prošlosti, jer ova raste u drugim uvjetima, iako upotrebljava slični oblikovni instrumentarij. Na drugoj pak strani, u odnosu prema suvremenoj arhitekturi naglašavamo samo da je suvremena arhitektura na pogreškama historicizma stvorila prototip prostora podesnog za život čovjeka u modernome gradu. Taj čovjek pak, jer se je vrijeme promijenilo, živi na drugačiji način, ima drugačije potrebe i druge navike, tako da nas i njegova ponovna želja za životom u historicističkim prostorima ne čudi i praktički znači »nostalgiju« za vremenom koje je prošlo (naravno, samo u oblikovnom smislu). Ocjena se stambene arhitekture historicizma premalo temelji na vrednovanju vremena i njegovih potreba i mogućnosti i na određivanju stupnja adekvatnosti te arhitekture u rješavanju problema svojega vremena. Tek tako utemeljenu ocjenu bit će moguće prihvatiti i tada je objektivizirati. U nas je situacija sretnija utoliko što, koliko god rast grada bio brz i dinamičan, industrijalizacija grad nije, barem u to vrijeme, bila toliko obuhvatila da bi izazvala nekontrolirani rast predgrađa ili onih gradskih četvrti u kojima bi historicizam bio pokazao svoje naličje do te mjere da bi to bilo značajno za ocjenu tog razdoblja.

Zaključimo tek da su stanovanje i stambena arhitektura u historicizmu poštivali vječnu zakonitost: koliko god je stanovanje udaljenije od investitora, to je kvaliteta stanovanja lošija. Praktički, možemo reći da je to posljedica društvenog stanja toga vremena. Arhitektura je pak sasvim vjerno odrazila svoje vrijeme.

I na kraju, što je historicizam značio, koja je njegova stvarna ocjena i koji su to bili ljudi što su ga stvarali? Historicizam je značio mnogo u formiranju slike Zagreba i njegova Donjega grada.⁴² Praktički je to vrijeme kad je Zagreb stekao svoju današnju fizionomiju u oblikovanju povijesnih dijelova grada. Njegova vrijednost je u tome što je stvorio novu sliku grada, njegove javne gradske prostore u kojima osjećamo prošlo vrijeme sa svim njegovim dobrim i lošim osobinama. Dao nam je fizionomiju tada modernoga srednjoevropskoga grada, istina na nižoj, ali još uvijek pristojnoj razini. Mnoga su dobra i odlična rješenja javnih prostora oblikovanjem i funkcijom pridonijela boljem funkcioniranju grada. Niz reprezentativnih stambenih prostora, mnogo kvalitetnih i primjereno riješenih najamnih stanova i kuća za stanovnike skromnijih potreba dopunjavaju sliku o arhitekturi druge polovice prošlog stoljeća. Zelene površine i gradski parkovi samo upotpunjuju doprinos toga vremena izgledu grada.

⁴² L. Dobronić, *Izgradnja Zagreba . . .*, op. cit. — Dolazi do takvog zaključka.

Gradili su ga ljudi koji su došli u Zagreb ili u njemu odrasli; najprije inozemni a kasnije sve više i više domaći graditelji, među kojima je bilo boljih i lošijih, onih koji su s uspjehom završili svoje poslovanje i dovinuli se do visokih društvenih položaja poput Janka Grahora st. i onih koji su pošteno proživjeli svoj život unoseći sve svoje znanje u ulice i zgrade ovoga grada. Bilo je i stranaca, poput Hermanna Bollèa, Kune Waidmanna, Franje Schmidta i drugih, koji su mnogo radili u Zagrebu, ali radili u okviru jedne stvorene klime, stvorenog htijenja da se u tom gradu nešto stvori i stoga nijednoga od njih ne možemo izdvojiti izvan tog konteksta, ne možemo ga promatrati i valorizirati izvan klime koja je u to vrijeme u Zagrebu postojala i omogućavala da se grad stvori takvim kakav on zapravo jeste. Ne možemo promatrati nijedan njihov javni čin izvan tog ozračja koje je tvorilo uvjete za postojanje i život arhitekture i grada. U tom kontekstu treba govoriti i o utjecaju historicizma na modernu arhitekturu. Usudio bih se reći da je taj utjecaj bio više vezan uz revolt, negiranje, uočavanje onoga što historicizam nije mogao dati modernoj arhitekturi i uz borbu protiv toga, nego da je moderna arhitektura preuzela neka prostorna rješenja historicizma ili se na njih dogradila. Sličnosti, veze i posredni utjecaji sasvim su sigurno bili prisutni, jer svi oni koji su živjeli u Zagrebu morali su u svojoj svijesti nositi prostornu sliku onoga prostora u kome su rasli i gdje su se odgojili. Moramo reći da je historicizam stvorio, kao i svako drugo razdoblje, dosta dobre i loše arhitekture. Dobra historicistička arhitektura, ako je dobro rješavala prostor i odnos prema vanjštini i gradu, nosila je u sebi kao i svaka dobra arhitektura elemente za novo razdoblje. To je jedina veza. Nije nosila direktne poruke ili direktne utjecaje, no nosila je ono što svaka dobra arhitektura sobom nosi, a to je poruka čovjeku budućih dana o vlastitom životu u definiranom prostoru.

Tek naše, današnje vrijeme može iz nešto većeg povijesnog razmaka objektivnije prosuditi o vrijednosti toga vremena. Do sada smo više vrednovali njegov doprinos gradu, nego pojedinačna arhitektonska ostvarenja. No, polako nestaju i te predrasude i arhitektura historicizma kao cjeloviti kreirani prostorni organizam počinje pokazivati svoje vrijednosti i dobivati svoje mjesto u povijesti naše arhitekture, kako u stvaranju javnih prostora tako sve više i u načinu na koji je rješavala stambene sadržaje. Polako se gube podcjenjivanje, pogrdni prizvuci i etikete lažnosti i neiskrenosti, koje je tom vremenu, iz najplemenitijih pobuda, bila dala moderna arhitektura. Revalorizacija historicizma u arhitekturi nije i ne može poći u drugu krajnost — nekritično dizanje vrijednosti zbog praktičkih razloga zaštite čovjekove povijesne okolice, već se zadržava na uspostavljanju ravnoteže unutar koje prave vrijednosti izlaze u prvi plan. Time i ovo vrijeme dobiva ista prava u životu suvremenog čovjeka, da ravnopravno sudjeluje u stvaranju tradicije i vrijednosti prošloga u prostoru današnjice.